Я ввійшов до судової зали саме тоді, як предводитель суду заложив берет на голову і проголосив засуд: "В імені його величества цісаря суд окружний признає Степана Припоня винним у крадіжці і засуджує його на важку в’язницю протягом одного року..."

Обжалуваний засуд прийняв, і предводитель сказав йому таке:

— Ти непоправний злодій. Замість чесно працювати,— бо ти здоровий хлоп,— ти крадеш. Пам’ятай, що як ще раз украдеш щонайменшого, то підеш, як налоговий злодій, перед присяжних суддів, а тоді дістанеш п’ять років важкої в’язниці.

Степан вислухав цю науку, начеб його похвалили. Він байдуже усміхнувся, а відтак уклонився судові і сказав:

— Дзенькую...

Я придивився до нього ближче.

Це був кремезний парубійко яких двадцяти п’яти років. Лице гладко виголене, з підкрученим угору вусиком. Волосся чорне, як смола. Очі чорні та розумні. Дивився ними на світ, начеб у нього на сумлінні не було ніякого гріха. Вдивляюся в те обличчя і не помічаю ніякого збочення, як це у злочинців помітити можна, ні одної рисочки, котра б указувала на те, що то небезпечний чоловік для людства. Навпаки, якби не арештантська сірячина, думав би, що це парубійко, якому радять люди женитися, а він вагається, котру брати...

За кілька днів опісля робили в мене в городі арештанти з місцевої в’язниці. У цій партії був і Припонь Степан. Двоє арештантів напинали якраз колючий дріт на паркан.

— Що це поможе? — каже один арештант.— Такий дріт злодія не спинить... Мене раз притиснув шандар до такого паркана з колючим дротом. Здавалося: ось-ось піймає за комір... Господи, як махну через дріт, мов птиця, далебі! А шандар став, як теля перед новими воротами. Я йому ще язик показав та й дав ногам знати...

— А він не стріляв? — питає другий арештант.

— Ба, коли невільно... він мене ще не впіймав, і я йому не втікав, то невільно стріляти.

— А я тобі кажу,— каже Припонь,— що ти нісенітниці говориш. Певно, що на нашого брата-злодія такий дріт — то нічого. Але я хотів би бачити такого нешануючого своєї честі злодія, котрий ішов би до чужого садка яблука красти... Така крадіжка — то для дітваків, а для них колючого дроту вистачить, і через нього, певно, не полізуть.

— Хіба ж між злодіями є гонорні люди? — питає арештант-газда, що відбував кару за те, що переломив комусь руку.

— Певно, є їх більше, як між вами, славетними газдами-дуками,— каже Припонь.— Порядний злодій не скривдить та не ошукає свого товариша, додержить слова без присяги, в біді йому поможе, не псує йому зарібку, не зрадить... І межі йому не переоре. У нас, злодіїв, є свій закон і своя честь...

Дехто став сміятися.

— Якого чорта смієшся?! Хіба ж ти це розумієш? Зломив комусь руку і хоче рівнятися з порядними злодіями!

— А ти, Припонь, то вже злодій порядний, з діда-прадіда,— каже дозорець.

— Це ні. Мій батько багач був: у соломі спав та постолом куліш сьорбав...

Припонь сперся на заступ й каже до мене:

— Ви, пане, книжки пишете. Я одну вашу книжку читав у казні. Коли б я вам розказав свою історію, було б з чого книжку писати...

— Ну, розкажіть мені свою історію, я попробую написати книжку.

— Перш усього ви мені не "викайте", бо це мені не належиться... я арештант, не звик до того.

— Хай буде й так. А де ж ти читати навчився?

— А де ж би? В академії, в криміналі в Станіславі сидів.

— Вже і в Станіславі сидів?

— Сидів двома наворотами.

— За крадіжку теж?

— Різно бувало...

— Я рад послухати твоєї історії...

— Візьміть мене де-небудь набік до іншої роботи,— каже стиха,— нащо ці дурники мають слухати? Вони й так цього не розуміють.

— То ходи і викорчуй мені он цю стару черешню,— кажу.

Припонь узяв заступ і сокиру, і ми пішли в другий кінець городу. Припонь вийняв з-за пазухи тютюн і папірці, скрутив умить цигарку і закурив.

— Моя мама була з бойків[1] — почав своє оповідання, обкопуючи черешню.— В голодний рік зайшла, ще малою дівчинкою, з своїм батьком до одного багатого шляхетського села близько Самбора. Батько незадовго вмер, а вона пішла в найми до одного багатого шляхтича-дуки. Як вона виросла на дівчину, то казали люди, що дуже гарна вдалася. А в того шляхтича був синок-одинак... ну, догадайтеся, що було далі.

Мама, бувало, розказуючи про це, плаче та присягається, що панич її силою взяв...

Та пощо це я говорю? Пощо тривожу кості моєї бідної мами? Ех, не вірте, пане, я собі так жартував, щоб ви у книжку написали...

Він завзято копав землю.

— Про мене — пишіть або й ні. Але мені так накипіло під серцем, мушу перед кимсь виговоритися. Ви не раз бороните в суді таких, як я, а може, ще й гірших. Вам добре знати, що нашого брата-злодія не раз доводить до того... Не раз би подумати над тим, хто тому винен? Чи він сам, чи ті богомольці, що його до того довели? Ось я злодій, кримінальник, усі мене бояться, ніхто в хату не впустить, а в мене сумління таке чисте, як у малої дитини. Бо я ніколи бідного не скривдив, я не одному бідоласі поміг,— так мені, боже, здоров’я дай! Ви з мене, може, й посмієтеся, як з того цигана, що зловили його на крадіжці коняки, а він клявся, що хотів через рів перескочити, а там паслася кобила, він на неї впав, а кобила налякалася і погналась з ним до лісу... Послухайте моєї історії, а тоді скажіть самі, чи не правду я кажу...

Що моїй бідній мамі було потім робити? Сирота, всіма покинута... Де їй було шукати права і правди? Вона жалілася перед господинею, а та її ще й вилаяла. "Ти сяка-така, заволоко, ти мені хлопця звела, він не з таких, я його гарно й побожно виховала". Пожалілась вона й перед господарем, а він лиш засміявся і каже: "Ти повинна собі за честь вважати, що багацький син, та ще й шляхтич, з тобою заходився, з таким опудалом".

А коли вже приходилося мамі родити, то багачі прогнали її з хати і дали їй відчіпного десятку. Пішла мама з плачем... Прийдеться родити під плотом. На прощання ще її ґаздиня вилаяла: "Ти, приблудо, хату-сь мені споганила, хлопця звела"

Зібрала мама свою мізерію і пішла між бідноту. Змилувалася над нею якась стара повитуха, і там вона мене на світ привела. Бабуся радила мамі, щоб мене дала де-небудь на виховання, а сама пішла до євреїв за мамку. Та мама й чути про це не хотіла, не хотіла зі мною розставатися і дати мене на чужі руки, де мені зробили б амінь. Бідувала зі мною, як могла, горювала та заробляла, сорому наїлася, а не дала мене з рук. І я виховався між телятами та поросятами в смороді та гною. Відтак, як я підріс, то пас людям гуси, опісля корови, а мама прала, пряла, ходила в поле жати... Усе село називало її бойчихою, а мене бойчуком. Обоє ми були людськими попихачами. Мама була покірна, нікого не зачіпала, не сварилася, нікого не проклинала, молилась богу і мене цьому вчила. Я зносив терпеливо, кожному був радий послужити, кожному вступався з дороги... Ми з мамою дуже любилися. Таких приятелів других на світі не знайдеш.

Бог вислухав нашу молитву і наша доля поправилася. Одному старому господареві померла жінка, дітей у нього не було. Отож він уговорив маму до себе на службу, щоб доглядала його мізерії. Старий добрий був чоловік, але терпів на дихавицю, і ламало у нього в кістках.

Перший раз у житті було нам добре. Я вже не пас чужих корів, лише його дві корови, двоє телят. Мама оглядала все, мов своє власне. Він справив мені нову одежину, і я почував себе дуже щасливим.

Тоді захотілося мені печеного льоду. Бачив я, як людські діти ходили до школи, і мені захотілося вчитися теж. Скільки разів я просив маму, щоб мене у школу повела, а вона, сердешна, все своє, те саме: "Куди, тобі, Степане, до школи! Ти сирота, бідний, заробляй на кусень хліба, а науку залиши багатим...",— і мама плаче, плаче...

Та я таки випросив, виблагав, що мама згодилася посилати мене зимою до школи. І наш старий господар згодився, не противився. "Чому не має йти,— каже,— хлопець цікавий, а знати письмо, то йому в світі може придатися". Ну, піду до школи! Немає мені ні їди, ні спання, ходжу, як не по цім світі, а все про школу думаю.

Я мав п’ятнадцять крейцарів, які заробив собі у єврея, пасучи його корову, решту додала мама і попрохала того-таки єврея, щоб купив у Самборі для мене букварець. Того дня, як він поїхав до міста і мав купити книжку, я аж розболівся. Боліла у мене страшно голова, і я дрижав мов у пропасниці. Яка ця книжка буде?

Увечері привіз книжку. Вона була зверху червона, що аж за очі хапало, і всередині ще й фарбою смерділо, новісінька! Перший раз я оглядав її при світлі каганця. Трохи мені очі не повилазили, так хотів відгадати, що ті всі значки є і як вони називаються. Обгорнув книжку в хустину і поклав під голову. Довго мені не спалося. Я все про школу думав, а опісля вона мені снилася. В голові стукотіло молотом. На другий день мама вшила мені з полотна торбину таку, що влізалася книжка та ще й кусник хліба і зубець часнику. Я аж горів з нетерплячки, коли то вже поведе мене мама до школи.

Мама прибрала мене чистенько, причесала мої кучері, взяла за руку й повела до школи. Я, йдучи, ступав гордовито, начеб який князь. Інші

школярі стрічали нас з насмішками, а дехто крикнув за мною: "Бойчук!" Та я на це не зважав. "Я теж буду таким школярем, як і ти". Який я був у тій хвилі щасливий!

Прийшли ми в школу. Мама привітала вчителя, а я стояв, мов укопаний, придивляючись цікаво до всього. В школі, мов у вулику, гуде, бо наука ще не розпочалася.

— Прохаю ласки пана вчителя,— каже мама, а голос у неї дрижить,— прохаю і мого Степанка записати, хай би й воно вчилося...

— Як його записати?

— Та вже ж Степан...

— А батько його як?

Мама спаленіла вся і сльози з очей капнули. Од того й мені соромно стало, бо в цій хвилі в школі стало тихо, мов маком посіяв. Школярі наставили вуха і вп’ялили в мене очі, мов шпильками мене колють. Хоч не дивлюся на них, а чую їхні колючі погляди на собі.

— Батька у нього немає,— прошепотіла мама.

Я почув, як у неї, небоги, дух заперло.

— Так треба записати на вас,— як же ви називаєтеся?

— Марта Припонь.

— Так і запишемо? Ти, Степанику, сідай собі он там. А книжка в тебе є?

Як спитав про книжку, то я зараз не той став. Увесь мій сором кудись подівся. Я радів, що можу новою книжкою повеличатися, і зараз вийняв її з торбини і показав учителеві.

Мама поцілувала вчителя в руку та просила, щоб вважав на сироту, і обіцяла за мою науку заплатити так, як і інші платять. Тоді були не такі школи, як тепер, і кожне платило за свою дитину вчителеві окремо. Мама пішла додому, а я остався. Мені було лячно самому. Була хвиля, що хотів утекти. Розпочалася наука молитвою. Опісля вчитель писав крейдою на таблиці, а ми це розпізнавали в книжці. Я розумів усе.

І ходив я до школи цілий тиждень. Я найкраще знав за всіх, і вчитель похвалив мене перед усіма.

Та я не міг не зауважити, що школярі мене обминали. Коли я поза наукою наближався до якого гуртка, то вони зараз розходилися. Не гадаю, щоб це із заздрості, що я найкраще за них усіх знаю, лише то були гордощі. От, мовляв, ми, шляхетські, багацькі діти, а ти бойчук та зайда, що й батька свого не маєш. Тоді і я став їх сторонитися. Вони бавляться, а я сідаю на своє місце та в книжку дивлюся. Тоді хлопці стали мені докучати. Шарпали за вуха, за волосся тягали, щипали мене та штуркали. Я зносив усе терпеливо. Аж раз один збиточник схопив з-перед мене мою книжку. Я скочив за ним, щоб одібрати. Книжка пішла по руках і її подерли на шматки. Я бачив, як листки з моєї гарної книжки розліталися. Хлопці зі страшним вереском рвали їх на шматки. То вже не волосся й не вуха. Мене взяла страшна лють. Я став усіх кулачити і, мов навіжений, став розбивати моїм ворогам носи, що аж кров потекла. Я справді не знаю, що зі мною тоді сталося. Я ще нікого дотепер не вдарив. Мені плакати хотілося, коли бачив, що хлопці іноді відривали молодим горобчикам голівки.

На те ввійшов учитель. Я, заливаючись сльозами, розказав учителеві, яку мені шкоду та кривду зробили збиточники.

— Мусите йому книжку відкупити, а за це я вас ще й покараю.— Узяв прута й вибив збиточників по черзі.— Завтра щоб мені гроші принесли на нову книжку, а то ще бити буду.

Я не міг вгамувати плачу. То була перша моя справа, яку мені по правді розсудили...

Вдома я розказав мамі про свою пригоду.

— Сироті все так на світі буває,— каже мама та й заплакала.

На другий день, замість принести гроші, прийшли батьки-шляхтичі покараних синочків.

— Як воно так може бути, пане вчителю? Нашим шляхетським дітям носи порозбивали, а ви їх за це ще й покарали? Як воно? Через такого-то свинопаса щоб наші діти терпіли? То ми платимо на школу, а не він. Він тут не сміє бути! Або його собі держіть і йдіть собі геть, а ні, то проженіть його зараз. Про це ми вже на раді громадській поговоримо.

Вчитель виправдовувався, та це нічого не помогло. Вони стояли на одному: "або — або". Нічого було робити. Вчитель залежав од їхньої ласки.

По школі прикликав мене вчитель до себе, погладив по голівці та й каже:

— Ти чув, Степанику, що тут говорилося?.. Не можна тобі більше тут показуватися, бо нас обидвох проженуть... Жаль мені тебе, хлопчино, та я не можу тобі нічого помогти.

Я чув, як мені кров ударила до голови, в ушах зашуміло, в очах стали скакати іскорки, і я ледве не впав — так мені голова закрутилася.

Я вийшов зі школи запамороченим. Іду, й мені здається, що мої ноги в землю грузнуть. Зайшов у тісну вулицю, а тоді з усіх боків наскочили на мене ті самі збиточники та давай мене бити. Здорово мене вибили, а я навіть не оборонявся. Мене інше горе побило не так. Я, мов той мученик, приймав удари, і глумления та лайку, я навіть не скрикнув. Те, що мене стрінуло в школі, боліло дужче, як ті побої. Прийшов додому подряпаний до крові і з синяками на тілі. Не мав сили словечка промовити. Мама лише руками сплеснула. Вона плакала, обмиваючи мої рани...

Все скінчилося. Моя гарненька червона книжка пошарпана на шматочки, зі школи прогнали та ще й вибили...

Я з того занедужав. Лежав у гарячці і марив.

З того дізналася мама про все. Вона пішла до вчителя і дізналася решту. Вчитель радив піти до префекта й пожалітися. Та з того нічого не вийшло.

Префект сказав мамі таке: "Якого чорта полізла з бахуром між шляхетські діти? Тепер тобі відхочеться філософії". Так розсудили багачі мою справу.

З весною погнав я корів пасти. Тепер мені була лиха година. Пастушки стали ще більше глумитися наді мною. Прозвали філософом. На науку поклав я хрестик. Мені тоді і не снилося, що навчуся письма аж у криміналі... Ті глумления дратували мене, начеб хто незагоєну фану ножем дряпав.

Жалівся я перед мамою, а вона мені одне і те ж: "Пам’ятай, сину, що сирота ніде в світі правди не знайде. Терпи та й годі".

І я терпів, страшно терпів...

Одного дня я побачив, як шляхетські хлопці били прутами гусят. Стара гуска кричала, гусак скакав та кусав, поки не дістав прутом по голові, аж впав, а вони били та й били. На вулиці не було нікого. Тоді я став на них кричати, хоч не знав, чиї то гусята.

— Що ви робите, шибеники, я все скажу!

Тоді вони повтікали, залишаючи побитих гусенят на вулиці. Я погнав корів додому.

Аж приходить за мною громадський поліцай, префект прислав, щоб зараз іти до канцелярії.

Я гадав, що буду свідчити за ці гусята, та й кажу мамі, як воно було. Але мама боялася чогось іншого і таки не пустила мене самого. Приходимо, а префект каже:

— Ти, драбуго, ти будеш людських гусят убивати?

Я забув язика в роті. Дивлюсь, а ці ледарі, що били гусят, стоять собі в канцелярії та лиш підсміхаються.

— Я гусят не бив,— кажу крізь сльози,— то вони били.

— Неправда! — закричали тамті,— ти сам їх побив!

— То ти будеш ще на шляхетських дітей набріхувати? — каже сердито префект.— Шельмо! Дай йому зараз п’ятнадцять різок,— каже до поліцая.

Тоді вступилася за мною мама:

— То вони брешуть, він не винен, не дам своєї дитини катувати, не дам!

— А диви! І ця заволока має тут щось пащекувати і уряд ображати? їй у першу чергу вліпити десять різок, щоб попам’ятала!

Поліцай та асесори схопили маму, розпростерли на лавці і били тим прутом, що для мене був призначений. Мама пручалася, плакала, кричала, просилася, та нічого не помогло. А мені за кожним ударом неначеб серце ножем різав. Я рвався рятувати маму, та мене держав один за руку, мов кліщами, я навіть не міг його вкусити.

Мама зомліла і впала з лави на землю. Її зливали водою.

При цих словах Припоневі задрижав голос. Перестав копати землю, обтер сльозу рукавом арештантської сорочки.

Потім поклали й мене на лавку. Я кричав щосили. Та зараз по першім ударі, коли прут врізався в моє тіло, сталося щось неждане. До канцелярії влетів задиханий старий шляхтич.

— Не бий! — крикнув і вхопив поліцая за руку.— Хлопець нічого не винен! Я стояв у садку за яблунькою і бачив, як ті драбуги ганяли за гусенятами, а хлопець кричав на них, і поки я в справу вмішався, вони повтікали. Де ті драбуги?

А тих драбугів уже не було.

— Пане префекте,— каже,— чи ви маєте бога в серці? Як можна так сироту кривдити, не розібравши справи як слід! Фе! Жінку скатували і хлопця хотіли теж! Фе, встидайтеся!

— Хто ж це знав? — звинявся префект.— Тамті посвідчили, і я присудив.

— Тепер тамтих прикажіть випарити! — кричав старий.

— Не можу цього зробити, бо то шляхетські діти, і можуть їхні батьки заплатити шкоду.

— За брехню, за брехню їх покарайте! — кричав старий, аж задихався.

— Не можу, хай їх батьки покарають, не я.

А то були префектові свояки.

— Ще раз кажу: фе! Ганьба! Просіть бога, щоб вам вибачив той гріх і не карав вас на ваших дітях. Фе! Ганьба!

Старий вийшов і луснув спересердя дверима.

За той час мама очуняла. Збита до крові, зіллята водою, з розкуйовдженим волоссям, вона підвелася з землі, стогнучи, взяла мене за руку, і ми поволоклися додому. Мама плакала. Але вона не голосила, як це сільські баби роблять. Плакала тихо, а сльози котились горохом. Та кожна сльоза пекла мене, мов розтоплене олово... І я плакав теж. Мене палила та кривда, та несправедливість, яку нам багачі заподіяли.

Прийшли ми додому, і мама збиралася йти до суду. Але наш господар відраджував:

— Підеш, небого, то гніздо шершнів зрушиш. Вони тобі цього не вибачать, хоч із села тікай.

Відлежала мама цілий тиждень. Не то, що її побили, та ще й добре пом’яли, поки поклали на лаву.

Я ходив мов запаморочений. Мами було мені невимовно жаль, бо я її дуже любив. Усе, що я тоді почув од префекта, вбилося клином у мій мозок. Я пізнав, що лиш у кого є багаті батьки, може добре і безпечно жити. А бідним людям немає що їсти, та й ще напасть на гладкій дорозі вчепиться. Але правда повинна бути для всіх однакова, як для багачів, так і для бідних, бо правди за гроші не продають, як буханець хліба. Мене й маму вибили ні за що, а якщо треба вибити багацьких синів, хоч вони й заслужили, то вже не можна, бо вони мають чим викупитися. О! Це мене пекло та боліло ще більше, тому що я був безсилий за свою кривду постояти.

Мама говорила мені не раз, хто є мій батько. Я його добре знав. Фі, фі, багач на все село! Оженився з багачкою, у них діти, мов панята, а я пастушок чужої худоби... Мені мама наказувала обминати його. Та мені прийшло на гадку, що він мені поможе, пожаліє та постоїть за мене. Мама мені говорила, що я його кров. Чому ж не попробувати? Я задумав пожалітися перед ним, як мене скривдили. Так вибачати не можна. Пішов би й сам до суду, та не знаю куди...

Пішов я до тата. Приходжу у двір, роздивляюся. Всюди гарненько і чисто. Він порався коло плуга під остріжком. Приступаю і хочу поцілувати йому руку. Він як мене пізнав, то начеб свій смертельний гріх побачив. Почервонів мов буряк, шарпнув руку та як крикне: "Марш! Не смій мені порога переступити!"

Я страшно налякався, аж задерев’янів, що не міг з місця зрушити. А він верещить: марш та й марш! А бачу, що боїться до мене, дітвака, приступити. А далі свиснув на собаку і затравив мене. Аж тоді я отямився і став тікати. Собака схопив мене за ногу та боляче вкусив. Я впав на землю. А він, нелюд, прикликав наймита і наказав мене перекинути через пліт. Та наймит мав більше серця, як він. Усе село знало, чий я син. Наймит узяв мене обережно на руки і переніс за перелаз на вулицю та й каже: "Не приходь сюди більше, небоже, бо він може тебе вбити".

Я прийшов додому заплаканий, з собачою раною на нозі, а ще з більшою в серці на рідного батька. Мама підвелася з постелі. Я їй усе розповів. Я дуже жалкував, що її не послухав...

— Побий його, господи! Свою дитину собакою затравив...

З того часу настала в мені велика переміна. Досі я зносив усе терпеливо. Мені здавалося, що так мусить бути, щоб багачі над нами панували, а ми повинні їм покірно служити аж до смерті. Тепер моя душа збунтувалася. Треба себе боронити, а коли ніде нам права шукати, так зробімо самі собі право. Лише я не вирішив ще, як це зробити.

Моя нога загоїлася, і я пішов пасти корів. Одного разу дивлюся: йде мій батько вулицею. Я хотів його обминути і відскочив набік, за плотом сховався, поки не пройде. Та в тій хвилі хтось кинув на нього грудкою землі. А він прямо до мене. Я навтікача. Він розлютився і став за мною гнатись, поки мене не впіймав. Ах, бив мене, бив! "Ти,— каже,— будеш за мною камінням кидати?" Я не міг слова промовити, так налякався. Вибив мене, викулакував і кинув у бур’ян. Я ледве підвівся, ледве зайшов до хати. Мамі я нічого й не говорив, бо й так вона мені нічого не поможе, а лише журитися буде та плакати.

Я сам собі поможу. Я надумав батька підпалити. З побоїв я вилизався незадовго. Моя думка вертілася мені в голові. Я лиш вагався, щоб на тім інші невинні люди не потерпіли. Треба виждати такої днини, як не буде вітру. Я бачив раз пожар у селі, і люди говорили: велике щастя, що не було вітру. Та ще треба підождати до осені, коли хліб з поля звезе, хай би цілком пішов з димом та в людей шматок хліба жебрав. Як палити, то палити.

З того часу я тікав від людей мов дикий. Мені здавалося, хто на мене погляне, то відгадає мою думку і мене зрадить. Але при тім я нічим не видав себе і робив свою роботу як завжди.

Прийшла осінь, і я вижидав такої темної, спокійної, без вітру, ночі. І діждався. Надворі було темно і тихо. Тепер пора. Я знав, що мене вб’ють, як при тому піймають, та я не боявся, лише мами було мені жаль. Того вечора я весь час пересидів біля мами. Я тулився до неї, обнімав, а вона гладила мене по голівці та пестила. Серце мені говорило, що це востаннє...

Мені зробилося невимовно жаль, і я став вагатися. Вже хотів мамі признатися у своєму замислі. Та ні! Мама певно мене не пустила б, а я мусив так зробити. Перед моїми очима пересувалися всі злидні і зневаги та кривди. Я бачив, як мою книжку багацькі діти дерли, я бачив, як мою маму клали на лаву та били... Все, все! А те все через того батька-багача, бо коли б він її до того не привів, того всього не було б.

— Йди вже, дитино, спати,— каже мама і поцілувала мене сердечно в голову. То був останній поцілунок на моїй голові...

Припонь став і важко задумався. Я помітив знову сльозу на його обличчі. Відтак він махнув рукою і говорив далі:

— Думаєте, що мене тоді моє сумління остерігало, щоб цього не робити? Ні, мене перло до того, на що я рішився. Я мусив зробити собі сам право, коли у людей не міг його знайти. Навіть тепер я за тим не жалкую.

Як уже всі позасинали, я зліз потихеньку з моєї лежанки і вийшов з хати. Знаєте, пане, коли я пізніше вибирався красти, то не раз у мене серце билося з тривоги. А тоді я йшов як до буденної роботи. Йшов запалити батька, бо на ньому треба було мені помститися в першу чергу.

Пішов я городами, поки не закрався під батькову стодолу. У мене було клоччя і сірники. Я чиркнув, підпалив клоччя і встромив під стріху та чекав, поки не розгориться. Того було мені мало, і я підпалив так

само у другому місці. Пішов би ще й під хату та під стайню, але боявся собаки. Потім я вскочив у бур’ян і пішов нишком попід плоти, городами, став серед села під вербою і дивлюся. Горить гарно. Полум’я йде вгору, мов свічка. Вже вогонь і на хату перекинувся, поки люди посхоплювалися. Настав рейвах. Вартові вдарили у дзвони, а я собі нічого. Стою під вербою і дивлюся, бо мене ніхто не бачить. Стояв я так з годину, потім вуличками закрався до хати, де всі спали і дзвонів не чули, отворив потихеньку двері, заліз на лежанку й заснув.

Аж тут над ранком чую перед хатою крик. Я прокинувся і вдразу пригадав собі, що то, прийшли до мене. Дивлюся, стоїть гурт людей, а з ними шандар. Усі кричать: "Давайте його сюди, того клятого бойчука, ми їм тут зробимо празник". Я знав, що мене вб’ють, але від того не було мені лячно, я боявся лише, щоб моєї мами не чіпали.

Шандар узяв мене за руку.

— Ти підпалив? — питає.

Я міг не признатися, бо мене ніхто не бачив. Та я подумав собі так: хай мій тато знає, що то я підпалив за мою кривду.

— Я,— кажу.

— Хто тебе до того намовив?

— Ніхто не намовив, хіба моя кривда. Він мені батьком, а він мене травив собакою і без причини бив.

— Може, тебе до того мама намовила?

— Мама? Коли б я був мамі це сказав, була б мене певно не пустила. Вона мені все наказувала, щоб я нікому не перечив, бо я бідний, а вони всі багаті.

Мені дивно стало, як можуть люди мою маму у цьому підозрювати.

Люди кинулися на мене, та шандар мене не дав.

— Ні, панове,— каже,— йому не мусить волос з голови впасти: я його до суду поведу.

І повів мене, і я не мав змоги з мамою попрощатися, бо її тоді не було дома. Виходимо за село. Так гарно сонце зійшло, небо таке погідне, ні однієї хмаринки. Павутиння стелиться по стерні білими пасмами, мов пряжа. Люди женуть товар пасти і придивляються до мене. Мені так весело на серці. Я й забув, куди мене ведуть.

На дорозі за селом каже до мене шандар:

— Закую тебе в ланцюжки, бо ти від мене втечеш.

Дивлюсь йому весело у вічі й кажу:

— Ні, пане, я не втечу,— куди ж мені тікати? Верну до села, то мене шляхтичі вб’ють певно.

Став мене шандар ще раз випитувати, як воно було, і я розказав йому все дочиста. Зараз при першій корчмі купив мені шандар молока й калач, бо я справді був голодний.

Мене стали судити. То була моя перша розправа. Страх як на мене насідав прокурор! Він ворожив мені, що я буду дуже небезпечним чоловіком, коли ще такий малий, а вже знаю, що таке помста, бо в суді розказав усе дочиста, і з паперів громадських таке вичитали, що моя мама вказувала, хто мій батько. Ну, він трохи вгадав, який я буду, але не сказав ні словечка про те, що мене до такого привело.

Мені дали лиш два місяці арешту, бо я тоді ще не мав чотирнадцять років.

Посадили мене в казні зі старими злодіями. Вони спершу знущалися наді мною, а опісля дали мені спокій. Я їм послужував, був веселий і дотепний. Вони, пізнавши мене, почали мене вчити свого ремесла.

— Тобі,— кажуть,— неминуче коні красти. Таким, як ти, немає що робити між тими "порядними" людьми, тобі місце між нами, дійдеш до великого, і не буде тобі кривди.

Я мусив показувати, що мені це подобається, хоч це мене гидило. На таке ремесло, як красти, не було в мене охоти. Та я не смів того сказати, щоб часом не побили. Підпалив я, бо мені зробили кривду, але чужого я не рушу, бо мама все мене навчала, що це гріх. І я міркував собі, що як вийду з арешту, то підемо з мамою геть з того багацького села. Станемо на службу у якогось пана на фільварку і будемо там разом з мамою мешкати. Буду служити за пастуха, опісля за парубка, а коли я вже вийду з війська, то вже буду удержувати маму при собі до смерті. Може, дороблюся та яку хатину собі куплю. Більше я собі нічого не бажав і радів тою думкою, як найбільшим щастям.

Так я собі міркував, а воно не так склалося...

По двох місяцях мене випустили. Вже зима була. Я в легкій одежині, в якій привезли мене восени, не мав грошика за душею, а шматок арештантського хліба вже з’їв. Такий я голодний мов собака. Вертаю прямо до мами. Але вдень небезпечно мені йти, і я чекав, коли смерклося. Перш за все, хоч спішно мені було до мами, я хотів налюбуватися згарищем мого батенька. Я радів, що й він тепер мерзне, а може й голодний. Та ба! Багачеві й дитину чорт заколише! Дивлюсь, а на тім місці стоїть нова хата, краща від старої. Так само стайня та стодола. Це дуже вразило. Даремна моя робота була, даремно я два місяці сидів у тюрмі. Та рахунок між нами ще не скінчений: він мусить

прийти до дідівської торби так, як я тепер. Пішов я до мами. Застукав до дверей. Якась стара бабуся відчинила. Мені тьохнуло в серці якесь болюче передчуття...

Увійшов я в хату. Бабуся засвітила каганець. Старий лежав на постелі, мами не було. Я привітався і поцілував старого в руку.

— То ти, Степане?

— Та я, а де ж мама?

— Вже її не побачиш,— каже старий, її — вже тиждень, як її поховали... З туги вмерла та й з того, що не дали їй багачі селом пройти, та й префект погрожував, що її з села проженуть, бо вона нетутешня.

Мене мов обухом по голові вдарив. Я став страшенно плакати. Бабуся дала мені їсти.

— Покажете мені завтра, дідусю, де моя мама похована?

— Її могила направо від хреста Петра Кульчицького, прямо під самим плотом. Я з тобою не піду, бо я нездужаю, кісток не зберу. Але тобі теж, небоже, небезпечно, щоб тебе в селі побачили. Шляхтичі погрожують, що тебе вб’ють, як лише в селі покажешся. Кажуть, що кара на два місяці, то не є кара.

Я ліг спати на лаві, на тій самій лаві, де востаннє мене покійна мама поцілувала... Плакав ще довго, поки мене сон не зломив, і я заснув. Як лише засіріло, встав з лежанки,— дідусь ще спав, і я не Хотів його будити. Вийшов потихеньку і подався на кладовище. Там було повно снігу, але я знайшов відразу хрест Петра Кульчицького. Ось тут десь лежить та, яку я найбільше любив. Пішов направо від хреста і припав до якоїсь замерзлої могилки. Чи то була могила мами, не знаю, але вона, певно, почула мій плач... Чого ми так терпимо, мамо? Чого, чого?! Через

людей-звірів, буцімто християн,— а як їм далеко до того! У них, хто не багач, той собака, якого можна копати та бити досхочу, можна жити з його праці. Тепер мені спало на думку, щоб де-небудь переховатися, хоч би в лісі, вночі вийти непомітно до села і підпалити батенька знову. Мене взяло таке завзяття, що, певно, був би це зробив, тільки що в мене не було сірників, ні клоччя. Та він від мене не втече, подумав я собі, а коли краще розживеться, то буде для нього болючіше. Я махнув рукою і пішов у світ. Нічого мені було тут робити.

Ішов я від села до села за жебраним хлібом. Було й таке, що мене гонили з хати мов неробу, дармоїда, волоцюгу. Та я був би де-небудь найнявся, але хто мене прийме? Яка тепер робота на селі? Я мерз, голодував, ночував не раз під скиртою сіна в полі; аж по якімсь часі стрінув я сліпого діда з лірою, що плівся додому, а по дорозі втік од нього проводир. Пристав я до нього, він мене нагодував хлібом.

Чого я у тій моїй мандрівці навчився — то брехати. До того часу я говорив усе правду. Мама мені твердила, що все треба правду казати. Тепер я мусив брехати. Питають мене, звідкіля я, куди йду. Ну, скажу я: підпалив і вертаюся з криміналу, то мене собаками затравлять, і певно з голоду здохну. Красти я ще тоді не міг зважитися. Тож треба було брехати, щоб кусень хліба вижебрати. Я видумував такі всілякі історії, що опісля в них сам повірив, так я вмів складно розказувати. Мене гризло сумління, що душа моєї мами на мене сердиться, але годі було інакше робити. Пішли ми з дідом до Гошева. То, знаєте, резиденція усіх дідів-лірників. Там мій хазяїн мав свою хатину. Там перечекали ми до весни. А з весною у дідів велика робота. Пішли ми по храмах, чудотворних місцях, по кальваріях. Куди я не ходив, чого я не надивився! Мені у діда було добре, бо заробляють чимало й добре їдять, але мені надокучила така волокита, таке циганське життя, погань і ті воші, що моє тіло гризли. У мами я все мав чисту сорочку. А як діди п’ють! Тільки я не хотів пити, бо покійниця мама все мене навчала, що горілка ніколи до доброго не доведе.

Я покинув діда і пішов за наймита до одного багача-дуки. Господар був незлий чоловік, але його жіночка, а ще більше синочок-одинак,— то таке зіллячко, що здалека пахне. Служила там наймичка, дівчина рівного зі мною віку. Я помітив, що синок мого хазяїна на неї взявся, і я вирішив пильнувати її. Я пам’ятав, як з моєю мамою було, і вважав своїм обов’язком не дати її скривдити. І одного разу я підслухав, як її той негідник піймав у стодолі — і давай підмовляти на лихе. Вона, сердешна, просить. "Ви,— каже,— багацький син, а я сирота, ви мене опозорите, а опісля мене зі служби проженуть,— і де я тоді дінуся?" Я так заслухався, що мені привиділось, ніби то моя мама перед шляхетським паничем випрошується. І справді такий самий мав бути кінець, бо я чув, як він перевернув її на солому і заткав рота. Тоді я ввійшов до стодоли в саму пору.

— Не гріх тобі, ледаре,— кажу,— бідну сироту кривдити? Ти й так з нею не оженишся.

А панич схопився з землі та й до мене.

— Тобі зась,— каже,— чого тут носа соваєш? — і луснув мене по пиці.

Мене взяла злість. Ех, як лусну його по морді, як не впіймаю за боже пошиття та й кулаком! Тоді він прямо до мамунці скаржитись на мене. Як мамунця побачила покривавлену пику свого синочка, то такого наробила вереску, що господи! Я думаю собі: чи йти мені на вечерю в хату, чи ні? Таки піду. Говори ти своє, а я своє скажу, а тоді побачимо, чия візьме. Прийшов я до хати. Вже й ґазда є, а ґаздиня до мене присікується, мов собака. Я розказав своє. Якось трохи замовкла, і ми повечеряли. Але за ніч таки порадилися ґазди між собою, і мене зі служби прогнали. Мене старий розрахував і таки обірвав мені дещо з моєї плати буцімто тому, що я не добув року. Ех, багачі, багачі! Одним ви всі миром мазані.

Забрав я свої пожитки і пішов з села. Мене та бідна дівчина вивела за ворота і заплакала на прощання. Я її застерігав, щоб обминала його і ніколи не оставалась з ним на самоті. Вже мені на язиці було сказати, що і з моєю мамою таке трапилось, але не сказав нічого.

Став дощ накрапати, а я не зважаю і мандрую далі. Десь би мені переночувати. Здибав я під лісом якусь корчмину, гадаю вступити туди, бо голод я відчував. Я згадав, що в таких корчмах, далеко від села, злодії та розбишаки ховаються. Мені стало смішно,— чого розбишак боятися? Хіба ж у мене що є? Входжу і кажу до корчмаря, щоб дав мені дечого поїсти. А він зараз:

— Гроші в тебе є?

— А тобі на диявола моїх грошей, хіба в тебе їх немає? Який же ти був би корчмар, щоб грошей у тебе не було? — Так я собі жартую з ним.

— Задарма у мене нічого немає, йди собі до чорта.

Я став злий, бо в животі аж корчить.

— Я не гадаю наперед платити, як не бачу, за що,— і бренькнув у кишені грішми. Дивлюся, а за столом сидить декілька людей-обірванців. "Еге ж, думаю, це, певно, якісь такі, котрих багачі бояться". Сів я при столі теж і жду, поки шинкарка не принесе мені їсти. Один з тих зачинає до мене цікаво придивлятися. Якийсь знайомий, думаю собі, десь я його бачив, і придивляюся до нього теж.

— А ти, Степане, куди? — питає мене відразу.

— Еге ж! То ти, певно, Максим будеш, чи так?

То був один з тих, що я з ними сидів у Самборі під млином. Я таки зрадів, що знайшов знайомого, та й розповів йому все дочиста з того

часу, як я вийшов з криміналу. Тоді принесла мені шинкарка їсти, і я їв та й розказував.

— Ну, у діда то ще півбіди,— каже,— але чого ти, дурний, між багачів пхався? Мало тобі їх було?

— Надокучило волочитися.

— Дурний ти, приставай до нас, заживемо весело. Багачів доволі на світі, а коней ще більше. Ну, шинкарю, чого довго даєш на себе ждати? Давай хлопцеві чарку горілки!

Зараз з’явилася передо мною горілка, хліб, масло, сир, а Максим добавив ще й ковбаси. Мені запаморочило голову.

— Лягай на поді спати, виспися добре, а завтра вечером до роботи, ти проворний, і з тебе буде добрий коновод.

Поліз я на вишки в сіно і заснув мов мертвий. Збудили мене перед заходом сонця, і Максим зілляв мені холодної води на голову. Од того мені прояснилося в голові і перестала вона у мене боліти. Максим із своїми компаньйонами повів мене до лісу і тут сказав, що і як мені робити. Він пояснив, як то добре коні красти, лиш треба бути проворним і тверезим при роботі. Тої ночі повели мене на пробу до панського двора. Я трішки лякався, а не так лякався, як мені було соромно, що на таке пускаюся. Але Максим не переставав мене умовляти та приговорювати, та нагадувати ті кривди, яких я зазнав від багачів. Переконував мене, що це нічого злого, що не дамо багачам надто потовстіти. З голоду вони не поздихають так, як бідні люди здихають. Розумний у біса той Максим, усі штуки злодійські знав добре. У тім дворі були собаки, і ми чули, як вони бігали і гавкали. Та Максим знайшов на них спосіб. Як ми йшли сюди, зайшли на громадське стервисько і викопали здохлу коняку. Максим випоров з неї тельбухи, і хоч вони вже смерділи, забрав їх з собою. Ті тельбухи кинув він між собак. Собаки

зараз замовкли, стали їх рвати і заволокли геть далеко. Тоді я переліз через пліт і відчинив ворота. Ввійшли всі на подвір’я та зараз до стайні. Вона була закладена впоперек дрючком і замкнена на колодку. Максим витяг скобель, мов порошину, і ми пішли між коні. Ми тоді привели дев’ятеро панських коней, мов золото. Вивели за ворота, я замкнув ворота і знову переліз через пліт. Мене підсадили на коня. Де тоді була двірська служба, не знаю. Либонь, гаряче їм було спати у стайні, і вони пішли де-небудь у холодок, а все оставили на псів. Мусив їм пан гарненько за це подякувати!..

— Держись добре гриви,— каже Максим,— бо, як упадеш, битиму.

Ми гнали так аж до ранку. Тепер були в лісі. Завели коней у гущавину, поприв’язували, а самі пішли якнайдалі та лягли спати. Мені така робота подобалася. Колись-то я поведу їх до мого батенька в гості... В мені прокинулася охота до помсти, і я аж повеселішав від такої думки.

— Ти ще не дуже радій,— каже Максим,— бо сьогоднішня робота лише до половини зроблена. Як завтра коней ніхто не знайде, то вони вже наші.

— А що ж коням може статися, хіба їх вовки поїдять? — питаю.

— Можуть їх знайти за слідом і забрати.

Ми випили горілки і поїли, що було в торбині, та полягали спати. Вечором пішли ми до коней. Вони, сердеги, з голоду всі гілляки пообгризали. Ми їх попасли на якомусь панському лані, напоїли та й у дорогу. Заїхали ми горами аж на Венгри. Максим мав там своїх "блатів" і зараз продав. Добре ми заробили і по правді поділилися. З Венгрів ми не вернулись з порожніми руками — знову повезло у дворі вкрасти. Тоді я впився перший раз вином;

А потім, то вже йшло мені як по маслу. Одна робота за другою, я до того привик і з тим зжився, бо справді під рукою Максима можна було багато навчитися.

— А де ж той твій славний учитель? — питаю.

— Досиджує своє в Станіславі, якраз за рік вийде.

— Ти не гадаєш покинути те погане ремесло? — питаю я.

— Воно зовсім не погане, а таке, як кожне інше ремесло! А хіба воно краще людей споювати шинкарям і з найбіднішого тягти грошики? Або позичати грошей бідакам у скрутний час на великий процент, або використовувати бідноту за малу Плату при важкій роботі й жити її соками і кров’ю? Тільки така крадіжка йде багачам на пожиток, а моє ремесло їм іде на шкоду. Тому вони так на нас гулюкають, мов на вовків. Ну, скажіть, чи не правду я кажу? Та ви підождіть, я ще всього не договорив.

Гуляв я по світу, попався кілька разів, посидів. Ну, воно у кожному інтересі так буває, що заробіток і втрата йдуть навперемінно, чергуються. Дався я взнаки й моєму татунцеві дорогому... Два рази вивів я у нього коней,— а добрі він коні мав,— раз розбив комору і забрав своє придане, цебто посаг, та ще раз підпалив. Я не маю звичаю підпалювати,— бо яка з того користь, що піде з димом те, за що можна гроші взяти? Але тут було інше діло: я хотів і мушу довести до того, що він піде між старців, і його діти будуть такими дідами, як і я. Чому ми не маємо бути рівними, як ми діти одного батька? А найважніше те, що мене ні разу не зловили у таточка...

Припонь став гатити сокирою корінь старої деревини, начеб справді рубав ненависного батька.

— Ну,— кажу,— ти з батьком маєш свої порахунки, бо тебе справді скривдив,— але що тобі інші люди винні?

— Хіба пан не чули, як я розказував? Що було б сьогодні з мене, коли б не кидали мені колод перед ноги? Я був би підучився чогось при війську, а не в криміналі, був би десь служив, оженився, маму при собі держав та відплатився їй за те, що вона через мене нагорювалася; вона була б мені дітей няньчила, і більше для щастя мені не було б треба... Я був би чужої стеблини не рушив. А так я попалив за собою всі мости, і мені вороття немає. А хто мене до того довів? Чи не багачі, не те, якесь кляте, через них видумане право, що діти одного батька не мають бути рівні, що одні панята, а інші байстрюки під плотом! А що я злого тим іншим зробив, за що мене гонили, мов скажену собаку, і кривдили всі,— і що я їм злого зробив? Хіба ж я не чоловік і не маю права на життя, як і вони? Вони пошкодували мені світла й науки, і я мусив аж у криміналі навчитися того, чого був би навчився в школі між дітьми. О, я там багато дечого навчився! Знаю читати та писати, рахувати, навчився столярської роботи.

При тих словах, що в голосі виглядали на іронію, він заспокоївся, а то говорив ті жалі таким якимсь ніжним голосом, начеб справді мала дитина або вдарена собака жалілася, що їй кривду зробили.

— За це, що мене багачі на таку добру дорогу справили, треба їм віддячити...

— То будеш у криміналі гнити все?

— Чого ж усе? Раз не вдасться, а п’ять разів удасться. Для нас, злодіїв, кримінал — то так, як для хлібороба градобиття. Щороку град не б’є.

— Прийде час, що і в тобі озветься сумління.

— Моє сумління не спить, я бідних не кривджу. Повірте, мені, що я раз одному конокрадові ребро зломив за те, що в бідного мужика вкрав пару конят. Мусив їх другої ночі сам відвести, бо погрозив, що скличу наш злодійський трибунал, а він страшніший, як той цісарський. У нас немає іншої кари, як смерть або каліцтво. Той шельма не мав сумління, бо в того мужика було всього три морги земельки і аж п’ятеро діток. Я лише багачам боки пристругую, щоб надто не грубіли та не подушилися салом своїм. Та жарт набік, але скажіть мені, скажіть по правді, хто тому винен, що я став тим, чим я тепер є?

Припонь, не чекаючи відповіді од мене, натиснув з усієї сили і повалив на землю викорчувану черешню.

Я не знав, як йому відповісти.

[1] Бойки — верховинці з Самбірського округу (прим. автора).